

УДК 347.90

Олександр Єфімов,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного та трудового права юридичного факультету

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПІДСУДНОСТІ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

Стаття присвячена питанням визначення підсудності цивільних справ у системі судів загальної юрисдикції. У ній досліджено поняття «підсудність», розкрито значення розмежування судів за функціональною та територіальною ознаками, класифікацію видів підсудності та дії суду в разі виявлення порушення правил про підсудність. У статті розкрито питання, факти та обставини, які суд повинен дослідити з метою усунення помилки при встановленні підсудності йому цивільної справи.

Ключові слова: юрисдикція, компетенція, підвідомчість, підсудність, форма захисту, спірні правовідносини, виключна підсудність, альтернативна підсудність, договірна підсудність, спори про підсудність, зміна підсудності.

Після того, як суд визначить, що вирішення певного юридичного питання, з яким до нього звернувся суб'єкт процесуальних відносин, є підвідомчим судам загальної юрисдикції, перед ним постає інше питання, від вирішення якого залежить відкриття провадження у справі: це «питання визначення меж компетенції даного суду щодо розгляду та вирішення даної справи» [1]. Звернення до цього питання є логічним наслідком вирішення питання про підвідомчість. На думку М. А. Мітіна, варто розрізняти поняття «підвідомчість» та «підсудність». Обидва ці поняття, не зливаючись в єдине, спрямовані на визначення повноважень даного суду на вирішення конкретної справи. Спочатку судді необхідно впевнитися у тому, що дана справа взагалі підлягає розгляду в суді, а не в іншому юрисдикційному органі; потім розібратися, на якому рівні судової системи це питання вирішуватиметься по суті; та, врешті-решт, який конкретний з великої кількості однорідних судів одного рівня є компетентним вирішити це питання [2]. Отже, підсудність, на думку В. В. Яркова, — це належність підвідомчої судам справи до відання визначеного суду [3]. Інші фахівці розглядають поняття «підсудність» з точки зору не належності справи конкретному суду, а з точки зору розмежування повноважень судів щодо розгляду підвідомчих їм справ. Так, на думку професора М. Л. Вікут, підсудність являє собою процесуальний інститут, норми якого регулюють розмежування компетенції між конкретними суда-

ми судової системи [4]. Цей підхід до підсудності, на відміну від попереднього, містить у собі протилежний попередньому принцип визначення підсудності. Так, якщо у першому разі йдеться про визначення конкретного суду, якому підсудна справа шляхом встановлення компетенції саме цього суду, то другий підхід характеризується відмежуванням інших судів за тією чи іншою ознакою від розгляду даної конкретної справи, тобто компетенція певного суду визначається відсутністю компетенції інших судів розглянути певну справу. Обидва вищезазначених визначення не враховують та прямо не вказують на таку обов'язкову ознаку підсудності, як визначення конкретного суду, що уповноважений розглядати справу як суд першої інстанції, тобто як суд, який розпочинає процесуальні відносини між конкретними суб'єктами цих відносин, встановлює об'єктивну істину у справі шляхом виявлення дійсних матеріальних правовідносин між сторонами та застосовує матеріальне право до таких правовідносин з метою захисту порушених прав та охоронюваних інтересів особи, а не перевіряє правильність встановлення об'єктивної істини та застосування матеріального права.

Отже, у процесуальній цивілістичній літературі підсудність визначають у трьох основних площинах. Підсудність розглядається як правовий інститут, що призначений для розмежування компетенції між окремими ланками судової системи і між судами однієї ланки з роз-

гляду підвідомчих їм цивільних справ, тобто для відсікання, відмежування інших судів, яким підвідомча справа, з метою визначення одного єдиного, у якому така справа може бути розглянута найбільш ефективно. Інший підхід розглядає підсудність як належність підвідомчої судам цивільної справи до відання конкретного суду в межах єдиної судової системи. У цьому разі йдеться не про відсікання чи відмежування інших судів, а про «пошук» того єдиного суду, який найефективнішим чином уповноважений розглянути та вирішити справу.

Остання, третя площина, у якій фахівці вбачають суть та функції підсудності, полягає у сприйнятті її як комплексу повноважень судів загальної юрисдикції з розгляду й вирішення підвідомчих їм юридичних справ. У цьому разі йдеться про розмежування не судів, а самих повноважень на підставі загальних правил, передбачених законом.

Враховуючи усі три підходи до поняття «підсудність», варто визначити це поняття наступним чином: **підсудність** — це інститут цивільного процесуального права, норми якого регулюють належність підвідомчих судам цивільних справ до відання конкретного суду єдиної системи судів загальної юрисдикції для розгляду в першій інстанції, встановлюють правила розмежування повноважень судів загальної юрисдикції та обсяг повноважень суду з розгляду й вирішення підвідомчих їм юридичних справ.

Для класифікації підсудності застосовуються різні критерії. Чинному процесуальному праву України притаманним є поділ підсудності залежно від функцій, які здійснюють суди, та території, на яку поширюється діяльність певного суду. Залежно від цих двох критеріїв визначається компетенція різних судів, що входять до системи судів загальної юрисдикції, а підсудність поділяється на *функціональну* та *територіальну*.

Функціональна підсудність. Суть класифікації підсудності за функціями, що здійснюються судами, та територією, на яку поширюються повноваження певного суду, полягає у поділі усієї системи судів на ланки та розмежуванні судів у межах однієї ланки. У тому разі, коли уся судова система поділяється на ланки (місцеві суди, апеляційні суди, касаційний суд та Верховний Суд України), йдеться про функціональну підсудність,

тобто про поділ судів на ланки залежно від виконуваних ними функцій. Якщо ж суди у межах однієї ланки поділяються за територіальною ознакою, яка допомагає визначити, який саме суд уповноважений чинити правосуддя, йдеться про територіальну, а не функціональну підсудність.

Отже, *функціональна підсудність* — це підсудність, відповідно до якої визначається компетенція окремих ланок єдиної системи загальних судів України з розгляду й вирішення цивільних справ. За функціональною підсудністю усі загальні суди поділяються на суди першої інстанції, апеляційні суди та Вищий спеціалізований суд, який розглядає цивільні справи. Завершує систему судів, уповноважених розглядати цивільні справи, Верховний Суд України.

Судами першої інстанції, що виконують функцію розгляду і вирішення по суті усіх справ, підвідомчих цивільному судочинству, є місцеві загальні суди, до яких закон відносить районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди. Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, з числа яких призначаються голова та заступник голови суду. Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності (статті 21 і 22 Закону України «Про судоустрій і статус судів», ст. 107 ЦПК України). Ці ж суди є судами, до компетенції яких віднесено перегляд своїх рішень та ухвал у зв'язку з нововиявленими обставинами (ст. 363 ЦПК України).

Апеляційними судами з розгляду цивільних справ, є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим. У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції. Судову палату очолює секретар судової палати, який призначається з числа суддів цього суду. Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про призначення секретаря судової палати приймаються зборами суддів апеляційного суду за пропозицією голови суду. Секретар судової палати організовує роботу відповідної палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів апеляцій-

ного суду про діяльність судової палати. Відповідно до встановлених процесуальних законодавством повноважень апеляційний суд:

1) розглядає справи відповідної судової юрисдикції в апеляційному порядку згідно з процесуальним законом;

2) у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядає справи відповідної судової юрисдикції як суд першої інстанції;

3) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику;

4) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства;

5) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Відповідно до ст. 303 ЦПК України під час розгляду справи в апеляційному порядку апеляційний суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги та вимог, заявлених у суді першої інстанції, має повноваження досліджувати докази, які судом першої інстанції були досліджені з порушенням встановленого порядку або в дослідженні яких було неправомірно відмовлено, а також нові докази, неподання яких до суду першої інстанції було зумовлено поважними причинами. При цьому варто зазначити, що апеляційний суд не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення. Якщо ж поза увагою доводів апеляційної скарги залишилась очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження, апеляційний суд повинен перевірити справу в повному обсязі. Крім перелічених повноважень апеляційні суди переглядають у зв'язку з нововиявленими обставинами ухвалені ними рішення, ухвали, що набрали законної сили (ст. 363 ЦПК України).

У системі судів загальної юрисдикції діє вищий спеціалізований суд як суд касаційної інстанції з розгляду цивільних справ. Таким є вищим спеціалізованим судом є Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус судів», ст. 323 ЦПК України). У Вищому

спеціалізованому суді України утворюються палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції. Судову палату очолює секретар судової палати, який призначається з числа суддів цього суду. Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про призначення секретаря судової палати приймаються зборами суддів вищого спеціалізованого суду за пропозицією голови суду. Секретар судової палати організовує роботу відповідної палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів вищого спеціалізованого суду про діяльність судової палати. У вищому спеціалізованому суді також діє пленум вищого спеціалізованого суду для вирішення питань, визначених Законом «Про судоустрій і статус суддів». Склад і порядок діяльності пленуму визначаються цим самим Законом. Відповідно до наданих йому повноважень Вищий спеціалізований суд України:

1) розглядає справи відповідної судової юрисдикції в касаційному порядку згідно з процесуальним законом;

2) у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядає справи відповідної судової юрисдикції як суд першої або апеляційної інстанції;

3) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику;

4) надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції;

5) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Крім перелічених повноважень, Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ переглядає у зв'язку з нововиявленими обставинами ухвалені ним рішення, ухвали, що набрали законної сили (ст. 363 ЦПК України).

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. До його загальних повнова-

жень процесуальне законодавство відно- сить:

1) перегляд справ з підстав неоднако- вого застосування судами (судом) ка- сацийної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права у подібних право- відносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом;

2) перегляд справ у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрис- дикція якої визнана Україною, пору- шення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом;

3) надання висновку про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак дер- жавної зради або іншого злочину; внесе- ння за зверненням Верховної Ради Украї- ни письмового подання про неможли- вість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

4) звернення до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Повноваженнями Верховного Суду України у цивільних процесуальних відносинах є перегляд судових рішень у цивільних справах виключно з таких підстав:

1) неоднакове застосування судом (су- дами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, що спричинило ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідно- синах;

2) неоднакове застосування судом ка- сацийної інстанції одних і тих самих норм процесуального права — при оскар- женні судового рішення, яке перешкод- жає подальшому провадженню у справі або яке прийнято з порушенням правил підсудності або встановленої законом компетенції судів щодо розгляду цивіль- них справ;

3) встановлення міжнародною судо- вою установою, юрисдикція якої визна- на Україною, порушення Україною між- народних зобов'язань при вирішенні даної справи судом;

4) невідповідність судового рішення суду касаційної інстанції викладеному у постанові Верховного Суду України ви- сновку щодо застосування у подібних правовідносинах норм матеріального права.

За наслідками розгляду справи біль-

шістю голосів від складу суду приймається одна з постанов: про повне або часткове задоволення заяви; про відмову в задоволенні заяви. Постанова Верховного Суду України є остаточною і може бути оскаржена тільки на підставі встановлення міжнародною судовою устано- вою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

У теорії цивільного процесуального права виділяється також *родова (пред- метна) підсудність*, яка визначається як підсудність справ залежно від їх ознак судам, що належать до різних ланок судової системи, як судам першої ін- станції. Родова підсудність визначає компетенцію різних ланок судової систе- ми щодо розгляду цивільних справ у першій інстанції залежно від роду спра- ви, або залежно від предмета цивільного спору чи суб'єктного складу сторін спір- них правовідносин [5].

Згідно зі ст. 27 Закону «Про судо- устрій і статус суддів» апеляційний суд у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядає справи відповідної судової юрисдикції як суд першої ін- станції. А відповідно до ст. 32 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Вищий спеціалізований суд у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядає справи відповідної судової юрисдикції як суд першої апеляцій- ної інстанції. Прикладом родової підсуд- ності щодо адміністративних справ є на- ступний: відповідно до ч. 4 ст. 18 КАС України Вищому адміністративному су- ду України, як суду першої інстанції, підсудні справи щодо встановлення Цен- тральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референду- му, справи про дострокове припинення повноважень народного депутата Украї- ни, а також справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ра- ди юстиції, Вищої кваліфікаційної ко- місії суддів України.

Територіальна підсудність. Повно- важення загальних судів обмежуються не лише обсягом виконуваних ними функцій та належних їм повноважень, а й територією, на якій такі повноваження можуть бути реалізовані. Територіальна ознака справи, що надає суду повнова- ження розглядати її та вирішувати, охоплюється поняттям «територіальна

підсудність». *Територіальна підсудність* — це підсудність, яка розмежує компетенцію з розгляду підвідомчих судам справ між однорідними судами однієї ланки залежно від території, на яку поширюється їхня діяльність. Таке просторове розмежування компетенції називається ще особистою або суб'єктивною компетенцією. Вона персоніфікує суди по розгляду справ, визначає, який конкретно суд може розглянути конкретну справу як суд першої інстанції.

Визначити територіальну підсудність цивільної справи означає установити, в якому конкретному місцевому загальному суді має розглядатися й вирішуватися конкретна цивільна справа. Законодавець, установлюючи різні види територіальної підсудності, переслідує певну мету: в одних випадках йдеться про надання одній із сторін пільгових умов для захисту своїх суб'єктивних прав і законних інтересів, а в інших — про створення найбільш сприятливих умов для вирішення спору, економії процесуальних засобів. Так, наприклад, позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися не лише за зареєстрованим місцем проживання чи перебування відповідача, а й за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. Таким чином, позивачеві, який має певні фізичні труднощі для розгляду справи у місці, відмінному від місця його проживання, надається право звернутися до суду, уповноваженого розглядати справи саме на цій території. Більше того, за домовленістю подружжя така справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них. У першому випадку закон надає певні пільги для певної категорії суб'єктів цивільних процесуальних відносин, а в другому випадку досягається мета створення найбільш сприятливих умов для вирішення спору.

Крім того, встановлення, наприклад, виключної підсудності справ у певних випадках також спрямована на досягнення цієї ж мети: створення найбільш сприятливих умов для вирішення спору. Так, позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за міс-

цезнаходженням майна або основної його частини. Враховуючи необхідність знання певних особливостей, пов'язаних з територією, на якій таке нерухоме майно розташовано, та можливість залучення до справи місцевих органів влади та управління чи отримання від них певних доказів, що, врешті-решт, забезпечує можливість найбільш повного встановлення об'єктивної істини у справі, законодавець і встановив таку виключну підсудність.

Іншим прикладом досягнення мети створення найсприятливіших умов вирішення спорів є встановлення законодавцем підсудності кількох вимог, пов'язаних між собою. Так, зустрічний позов, як одна з форм захисту відповідача, незалежно від його підсудності пред'являється в суді за місцем розгляду первісного позову. Спільний розгляд первісного та зустрічного позовів забезпечить більш обґрунтоване та законне рішення, аніж розгляд цих позовів в окремих судах.

Види територіальної підсудності. Територіальна підсудність може бути класифікована залежно від ряду факторів у їх сукупності. До таких факторів належить місце розташування предмета спірних відносин, фізичний стан позивача, ефективність вирішення спору, надання пільг позивачеві та інші. Залежно від названих факторів територіальна підсудність поділяється на такі види: загальна, альтернативна, договірна, виключна, за зв'язком справ та предметна територіальна підсудність.

Загальна підсудність визначається компетенцією суду по розгляду справи залежно від знаходження відповідача (ст. 109 ЦПК України). У встановленні загальної підсудності реалізується принцип рівноправності сторін, відповідно до якого суб'єктам цивільних процесуальних відносин надаються не тотожні, а рівні права. Так, наділивши позивача правом на звернення до суду з позовом, закон надає відповідачеві право на розгляд цього позову за місцем знаходження відповідача. Певні незручності, спричинені відповідачеві позовом, компенсуються незручностями позивача, пов'язаними з необхідністю несення витрат часу та грошових коштів для відвідування судового засідання. Крім того, первісні витрати у справі, при її відкритті в суді, пов'язані зі сплатою судового збору, витрат

на оплату послуг з інформаційно-технічного забезпечення процесу та ін., несе позивач, тому загальна підсудність дисциплінує його, стримуючи від пред'явлення безпідставних позовів, оскільки у разі відмови в їх задоволенні судом він буде позбавлений можливості стягнути витрати у справі з відповідача і зазнає невинуватих та невинуватих матеріальних збитків.

За правилом загальної підсудності, якщо відповідачем є фізична особа, то позови пред'являються до суду за місцем її проживання. Позови до юридичних осіб (підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності) пред'являються за їх місцезнаходженням. Правила загальної підсудності поширюють свою дію на всі справи позовного провадження, за винятком тих, для яких ЦПК України встановлює інший вид підсудності. Відповідно до ст. 119 ЦПК України ім'я (найменування) не лише позивача, а й відповідача, їх місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі, є обов'язковими реквізитами позовної заяви.

Альтернативною називається підсудність, за якою декілька судів є компетентними з точки зору територіальної підсудності розглянути справу. Позов може бути пред'явлений до одного із судів, визначених законом. Оскільки право вибору належить позивачеві, то ця підсудність названа ст. 110 ЦПК України *підсудністю за вибором позивача*. Альтернативна підсудність є пільговою, вона встановлена для невеликої категорії справ, які мають особливо важливе життєве значення для громадян.

1. Позови про стягнення аліментів, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача.

2. Позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них.

3. Позови про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок скоєння злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем завдання шкоди.

4. Позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача.

5. Позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору.

6. Позови про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди.

7. Позови, що виникають з діяльності філії або представництва юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням.

8. Позови, що виникають з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливість можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів.

9. Позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його зайняття (роботи).

10. Позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні.

11. Позови про відшкодування збитків, завданих зіткненням суден, а також про стягнення сум винагороди за рятування на морі, можуть пред'являтися також за місцезнаходженням судна відповідача або порту реєстрації судна.

12. Позови до стягувача про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, або про повернення стягнутого за виконавчим напи-

сом нотаріуса, можуть пред'являтися також за місцем його виконання.

13. Позови Міністерства юстиції України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в інтересах і за довіреністю позивача, який не має в Україні зареєстрованого місця проживання чи перебування, можуть також пред'являтися за місцезнаходженням міністерства або його територіальних органів.

Позивач має право на вибір між кількома судами, яким підсудна справа, за винятком виключної підсудності, встановленої ст. 114 ЦПК України. Так, якщо, наприклад, позовною вимогою є визнання права власності на нерухоме майно і цим майном володіють дві фізичні особи, місце проживання яких надає позивачу право вибору суду за територіальною підсудністю, то пріоритет матиме підсудність за місцем знаходження цього нерухомого майна, оскільки у цьому разі виключна підсудність має пріоритетність стосовно підсудності за вибором позивача.

Крім того, прикладом альтернативної підсудності варто вважати підсудність у справах про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу хворого на заразну форму туберкульозу, який ухилиється від лікування. Такі справи підсудні суду за місцезнаходженням протитуберкульозного закладу, який здійснює медичний (диспансерний) нагляд за цим хворим, або суду за місцем виявлення такого хворого (ст. 283 ЦПК України).

Виключна підсудність виключає правомірність застосування будь-якої іншої підсудності. Відповідно до неї пред'явлення позовів у деяких справах можливе тільки у точно визначеному законом суді. Виключна підсудність передбачена ст. 114 ЦПК України для позовів з приводу нерухомого майна, про зняття арешту з майна, позови кредиторів спадкодавця, пред'явлені до прийняття спадщини спадкоємцями. Такі позови підсудні суду за місцем знаходження цього майна або його основної частини. Виключна підсудність передбачена: для позовів клієнтів до перевізників, що впливають з договорів перевезення вантажів, пасажирів, пошти або багажу, які підсудні судові за місцем знаходження перевізника.

Договірна підсудність на сьогоднішній день існує як суто теоретична, ос-

кільки відповідна норма (ст. 112 ЦПК України) виключена з Цивільного процесуального кодексу. Така підсудність встановлювалася за угодою сторін та ще називається *добровільною підсудністю*. Сторонам надавалося право встановлювати як договірну лише територіальну підсудність, але не родову чи функціональну, а також не дозволялося змінювати виключну підсудність. Угода сторін про підсудність повинна була бути викладена у формі окремого письмового договору або включена до змісту конкретного цивільного договору: поставки, купівлі-продажу тощо. Сторона договору про підсудність могла оспорювати його законність і обґрунтованість. Суд, встановивши, що такий договір порушує інтереси сторін або інших осіб, мав право визнати його недійсним і застосувати до справи правила про підсудність, передбачені законом.

Договірна підсудність, що існувала в цивільному процесі України до 1 листопада 2010 р., залишилася, наприклад, у цивільному процесі Російської Федерації та закріплена у ст. 32 ЦПК РФ. Ця стаття ЦПК РФ, по-перше, не допускає зміни родової та виключної підсудності, а по-друге, обмежує хронологічну реалізацію цього повноваження межами розгляду справи в суді першої інстанції. Стаття 32 ЦПК РФ дозволяє сторонам змінити за згодою територіальну підсудність для певної справи до прийняття її судом до свого провадження [6].

Підсудність за зв'язком справ встановлена з метою економії процесуальних засобів і має місце у тому разі, коли спільний розгляд кількох справ заощаджує час, витрати та забезпечує найповніше встановлення усіх дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін та застосування матеріального права з урахуванням усіх аспектів правовідносин суб'єктів цивільних процесуальних відносин. Відповідно до підсудності за зв'язком справ позов має розглядати суд, який розглядає іншу, пов'язану з ним справу. Статтею 113 ЦПК України передбачено, що позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, пред'являються за місцем проживання чи знаходження одного з них за вибором позивача. Зустрічний позов незалежно від його підсудності подається до суду за місцем розгляду первісного позову. Цивільний позов, що впливає з

кримінальної справи, розглядається судом разом з такою справою.

Прикладом підсудності за зв'язком справ можна вважати розгляд скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби. Так, сторони виконавчого провадження мають право звернутися до суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судового рішення, ухваленого відповідно до ЦПК України, порушено їх права чи свободи. Таку скаргу може бути подано до суду, який видав виконавчий документ.

Підсудність за ухвалою суду. Така підсудність встановлюється у кожному випадку окремо, а саме ухвалою відповідного суду (судді), якому закон надає право на встановлення такої підсудності. Цей порядок визначення суду першої інстанції встановлено для тих випадків, коли встановити підсудність іншим шляхом не видається можливим. Так, відповідно до ст. 108 ЦПК України підсудність цивільних справ, у яких однією із сторін є суд або суддя цього суду, визначається ухвалою судді суду вищої інстанції без виклику сторін. Підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, за клопотанням позивача визначається ухвалою судді Верховного Суду України. У такому самому порядку визначається підсудність справи про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України (ст. 111 ЦПК України). Підсудність справ про обмеження цивільної дієздатності чи визнання недієздатним громадянина України, який проживає за її межами, визначається за клопотанням заявника ухвалою судді Верховного Суду України (ст. 236 ЦПК України). Підсудність справ про надання неповнолітній особі — громадянину України, який проживає за її межами, у випадках, передбачених ч. 1 цієї статті, повної цивільної дієздатності, визначається за клопотанням заявника ухвалою судді Верховного Суду України (ст. 242 ЦПК України). Ухвалою судді Верховного Суду України визначається також підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення

факту, що має юридичне значення (ст. 257 ЦПК України).

Предметна підсудність — це територіальна підсудність, яка встановлюється для кожної конкретної категорії справ залежно від предмета розгляду. Ця підсудність відрізняється тим, що визначається вона за предметом матеріально-правових відносин і стосується тих справ, у яких відсутній спір про право, а отже, й відсутні суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, які такий спір характеризують. У всіх цих справах відсутні сторони: позивач та відповідач у розумінні та застосуванні Цивільного процесуального кодексу. Через відсутність вказаних суб'єктів до таких справ не можуть бути застосовані загальна, виключна, альтернативна, договірна чи підсудність за зв'язком справ. Предметна підсудність також відрізняється від підсудності за ухвалою суду чи судді. Характерною відмінністю цього виду підсудності є те, що ЦПК України для такої категорії справ встановлює чіткі правила визначення підсудності, а тому у постановленні ухвали суду чи судді у даному випадку потреба відсутня.

Така предметна територіальна підсудність встановлена законом для справ окремого провадження, для справ, пов'язаних з реалізацією рішень третейських судів та іноземних судів, а також для справ, пов'язаних з окремими процесуальними діями чи їх наслідками. Так, справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, у тому числі неповнолітньої особи, чи визнання фізичної особи недієздатною підсудні суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні у наркологічному або психіатричному закладі — то суду за місцезнаходженням цього закладу (ст. 236 ЦПК України).

Відповідно до ст. 242 ЦПК України заява неповнолітньої особи, яка досягла шістнадцятирічного віку, про надання їй повної цивільної дієздатності у випадках, встановлених Цивільним кодексом України, за відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника подається до суду за місцем її проживання.

Справи про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою розглядаються судом за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування

якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна (ст. 246 ЦПК України). А справи про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, розглядаються судом за місцем їх проживання (ст. 251 ЦПК України).

Справи про встановлення факту, що має юридичне значення, розглядаються судом за місцем проживання фізичної особи — заявника (ст. 257 ЦПК України). Заява про визнання недійсним втраченого цінного паперу на пред'явника і про відновлення прав на втрачений цінний папір подається до суду за місцезнаходженням емітента цінного папера на пред'явника або за місцем платежу за векселем (ст. 260 ЦПК України).

Справи про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади за умов, визначених ЦК України, підсудні судам за місцезнаходженням цієї речі (ст. 269 ЦПК України). А заява про визнання спадщини відумерлою у випадках, встановлених ЦК України, подається до суду органом місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини (ст. 274 ЦПК України).

Заява лікаря-психіатра про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку подається до суду за місцем проживання особи, а заява представника психіатричного закладу про госпіталізацію особи до психіатричного закладу у примусовому порядку та заява про продовження такої госпіталізації подається до суду за місцезнаходженням зазначеного закладу. А от заява особи, якій за рішенням суду надається амбулаторна психіатрична допомога у примусовому порядку, або її законного представника про припинення цієї допомоги подається до суду за місцем проживання особи, а про припинення госпіталізації до психіатричного закладу у примусовому порядку — до суду за місцезнаходженням психіатричного закладу (ст. 279 ЦПК України). Справа про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу хворого на заразну форму туберкульозу, який ухиляється від лікування, підсудна суду за місцезнаходженням протитуберкульозного закладу, який здійснює медичний (диспансерний) нагляд за цим хво-

рим, або суду за місцем виявлення такого хворого (ст. 283 ЦПК України).

Справи про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи у випадках, встановлених законом, розглядаються судом за місцезнаходженням банку, що обслуговує таку юридичну або фізичну особу (ст. 287 ЦПК України).

Стосовно оскарження та виконання рішень третейських судів ЦПК України містить ряд правил визначення територіальної підсудності:

1) заява про скасування рішення третейського суду подається до суду за місцем розгляду справи третейським судом сторонами, третіми особами (ст. 389¹ ЦПК України);

2) заява про видачу виконавчого листа про примусове виконання рішення третейського суду подається до суду за місцем проведення третейського розгляду (ст. 389⁷ ЦПК України).

Спеціальні правила визначення територіальної підсудності встановлені і для виконання рішень іноземних судів. Так, питання про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду розглядається судом за місцем проживання (перебування) або місцезнаходженням боржника. Якщо ж боржник не має місця проживання (перебування) або місцезнаходження на території України або його місце проживання (перебування) або місцезнаходження невідоме, питання про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду розглядається судом за місцезнаходженням в Україні майна боржника (ст. 392 ЦПК України). До цих же судів подається і клопотання про визнання рішення іноземного суду, що не підлягає примусовому виконанню (ст. 400 ЦПК України).

Ще одним прикладом предметної територіальної підсудності є підсудність у справах про відновлення втраченого судового провадження. Відповідно до ст. 404 ЦПК України заява про відновлення втраченого судового провадження подається до суду, який ухвалив рішення по суті справи або постановив ухвалу про закриття провадження у справі.

І, врешті-решт, слід вказати, що згідно зі ст. 414 ЦПК України підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом визначається Цивільним процесуальним кодексом України, законом або міжнародним договором, згода

на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Недопустимість суперечок між судами про підсудність. Ймовірність допустити судову помилку стосується не лише ймовірності ухвалення необґрунтованого чи незаконного судового рішення. Це стосується також і можливості допущення помилки щодо правильності визначення підсудності справи суду. Але ця помилка стосуватиметься лише процесуальних відносин, які у результаті можуть мати лише наслідки щодо утруднення процесу, але не унеможливлення встановлення обставин справи та вирішення спору. Саме з цієї метою законодавець забороняє суперечки між судами про підсудність справ.

Крім того, такі спори про підсудність, що можуть виникнути між судами, усувають із цих процесуальних відносин інших учасників процесу, процесуальна і матеріальна заінтересованість яких може абсолютно не стосуватися з'ясування того, який суд розглядатиме спір. Отже, з метою усунення перенесення спору у сферу процесуальних відносин, не доступних сторонам та іншим учасникам процесу, ст. 117 ЦПК встановлює правило про те, що спори між судами про підсудність не допускаються.

Відповідно до цього правила справа, передана з одного суду до іншого в порядку зміни підсудності, встановленому ст. 116 ЦПК, повинна бути прийнята до провадження судом, якому вона надіслана. Тобто повторна зміна підсудності заборонена.

Заборона суперечок між судами стосовно підсудності справи реалізується також відсутністю можливості вирішення такого спору, відсутністю можливості оскарження ухвали суду про передачу справи за підсудністю, а також відсутністю можливості оскарження результатів такого спору, яким би вони не були. Тобто якщо навіть припустити виникнення спору між судами про підсудність, слід вказати, що процесуальному праву не відомий механізм вирішення цього спору. Тим більше цивільному процесу не відомий механізм оскарження результату такого спору.

Наслідки порушення правил про підсудність. Хоча підсудність справи повинна встановлюватися суддею ще при прийнятті позовної заяви до свого провадження, тобто під час відкриття справи у

суді, порушення правил про підсудність може статися не лише на цій стадії, а й після того, як провадження у справі вже буде відкрито. Залежно від того, на якій стадії суд виявив порушення правил про підсудність, по-різному проявляються й наслідки таких порушень. Так, якщо суддя, вирішуючи питання про відкриття провадження у справі, встановить, що справа не підсудна цьому суду, заява повертається позивачеві для подання до належного суду, про що постановляється відповідна ухвала — ухвала про повернення заяви з доданими до неї матеріалами заявникові. У цьому разі ухвала суду разом із заявою та всіма додатками до неї надсилаються самому позивачеві (ст. 115 ЦПК).

Однак суд може прийняти до провадження справу, стосовно якої не можна було встановити порушення правил про підсудність на стадії відкриття провадження у справі. Якщо непідсудність позовної заяви даному судові буде виявлена не при прийнятті, а після відкриття провадження у справі і до початку її розгляду, суд повинен постановити ухвалу про передачу справи за підсудністю до належного суду, а не повернути її заявникові. Така ухвала може бути оскаржена шляхом подання апеляційної скарги. У разі постановлення зазначеної ухвали суд повинен переслати заяву разом зі своєю мотивованою ухвалою до належного суду після закінчення строку на оскарження цієї ухвали. А якщо буде подана апеляційна скарга, заява пересилається до належного суду після постановлення ухвали судом апеляційної інстанції про залишення скарги без задоволення (ст. 116 ЦПК України). За загальним правилом, подана до суду позовна заява з додержанням правил про підсудність повинна бути прийнята ним до свого провадження і розглянута по суті.

Якщо ж порушення правил про підсудність буде виявлено вже після того, як суд розпочав слухання справи по суті, слід говорити вже про зміну підсудності, а не про передачу справу за підсудністю.

Зміна підсудності. Зміна підсудності — це сукупність процесуальних дій суду щодо передачі справи, прийнятої без порушення правил про підсудність, для провадження в іншому суді. Така передача справи з одного суду до іншого в межах України відбувається у наступних випадках:

1) якщо після задоволення відводів (самовідводів) неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи. Така ситуація настає тоді, коли усі судді певного суду, у якому розглядається справа, прийнята до провадження без порушення правил про підсудність, були відведені і не можуть таку справу розглядати;

2) якщо ліквідовано суд, який розглядав справу. У такому разі усі справи, що знаходяться у провадженні такого суду, передаються до іншого суду, який повинен бути вказаний в акті, яким ліквідовано суд. Ухвала про передачу справи до провадження іншого суду — це останній процесуальний документ, який може постановити суддя вже ліквідованого суду у цій справі;

3) якщо відповідач, місце проживання якого не було відоме до початку слухання справи по суті, подасть заяву про передачу справи за місцем його дійсного проживання або знаходження і таке прохання буде задоволено судом. Ця норма права закріплена у ст. 116 ЦПК України і не є імперативною. Суду закон надає повноваження задовольнити таку заяву відповідача, хоча й не зобов'язує суд вчиняти цю процесуальну дію.

Справа у цих випадках передається до суду, найбільш територіально наближеного до ліквідованого суду. Суд, який вирішує питання про зміну підсудності справи та про передачу справи до іншого суду, постановляє про це мотивовану ухвалу і повідомляє позивача.

ПРИМІТКИ

1. Гражданский процесс : учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. — М. : ПРОСПЕКТ, 1998. — С. 100.

2. Там само. — С. 101.

3. Гражданский процесс : учебник для вузов по напр. 521400 «Юриспруденция» и по спец. 021100 «Юриспруденция» / отв. ред. В. В. Ярков. — 6-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 67.

4. Гражданский процесс России : учебник / под ред. д-ра юр. наук, проф. М. Л. Вукот. — М. : ЮРИСТЪ, 2006. — С. 79.

5. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс / М. Й. Штефан. — К. : Ін Юре, 2005. — 624 с.

6. Гражданский процесс / под ред. В. В. Яркова. — 6-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 72.

Ефимов Александр. Правовые основы подсудности гражданских дел.

Статья посвящена вопросам определения подсудности гражданских дел судам общей юрисдикции. В ней исследовано понятие «подсудность», раскрыто значение разделения судов по функциональному и территориальному признакам, классификация видов подсудности, а также действия суда в случае обнаружения нарушения правил подсудности. В статье раскрыты вопросы, факты и обстоятельства, подлежащие исследованию судом с целью устранения ошибки при установлении подсудности ему гражданского дела.

Ключевые слова: юрисдикция, компетенция, подведомственность, подсудность, форма защиты, спорные правоотношения, исключительная подсудность, альтернативная подсудность, договорная подсудность, споры о подсудности, изменение подсудности.

Yefimov Oleksandr. Law principles of civil justifiability.

The article is devoted to determination of jurisdiction of civil cases to courts about the recipient jurisdiction. It investigates the concept of «jurisdiction», explores the importance of the courts, which were divided along functional and territorial characteristics, classification of types of jurisdiction and the action of the court in the case of a violation of the rules of jurisdiction. The article reveals the issues, the facts and circumstances that should be investigated by the court to resolve the error in the determination of jurisdiction in civil cases.

Key words: jurisdiction, competence, justifiability, form of protection, controversial relationship, exclusive justifiability, alternative justifiability, contract justifiability, authority of court.